

Novetats epigràfiques menorquines I

Epigraphic novelties from Minorca I

Joan C. de Nicolás Mascaró*, Bartomeu Obrador Cursach**

Resum: *El present treball recull dues inscripcions llatines d'època imperial inèdites trobades a Menorca, i conservades en col·leccions particulars. La primera peça mostra un esgrafiat amb un antropònim púnic en un plat de sigillata itàlica amb segell del taller de Scrofula (CVA-2327), la segona, un bronze de difícil classificació, també presenta un antropònim, C. Fuluius V.*

Abstract: *Two roman inscriptions from imperial age found in Minorca (Balearic Islands) are presented for the first time, both are preserved in private collections. The first piece bears a Punic name in an Italic sigillata plate with a stamp from Scrofula's workshop (CVA-2327). The second one is a bronze artifact not identified and bears another name, C. Fuluius V.*

Paraules clau: *inscripcions llatines, instrumenta, època imperial, Menorca (Illes Balears)*

Keywords: *Roman epigraphy, instrumenta, imperial age, Menorca (Balearic Islands)*

Amb el present recull pretenem iniciar una sèrie de petits articles que recopilin algunes novetats epigràfiques provinents de Menorca (fig. 1) que considerem rellevants. Així, doncs, la vertebració de les diverses entrades no és més que el seu origen menorquí. D'altra banda, s'ha d'esmentar que algunes d'elles provenen de col·leccions particulars, fet que explica que romanguessin inèdites.

1. Esgrafiat en plat de sigillata itàlica del santuari de Son Domingo (Ciutadella)

El primer objecte que presentem és un plat carenat de vora obliqua i recte amb el llavi simple i arrodonit, dipositat al Museu Municipal de Ciutadella (nº cs 660) i

* IME, Institut Menorquí d'Estudis, CEFYP, Centro de Estudios Fenicios y Púnicos.

** Universitat de Barcelona.

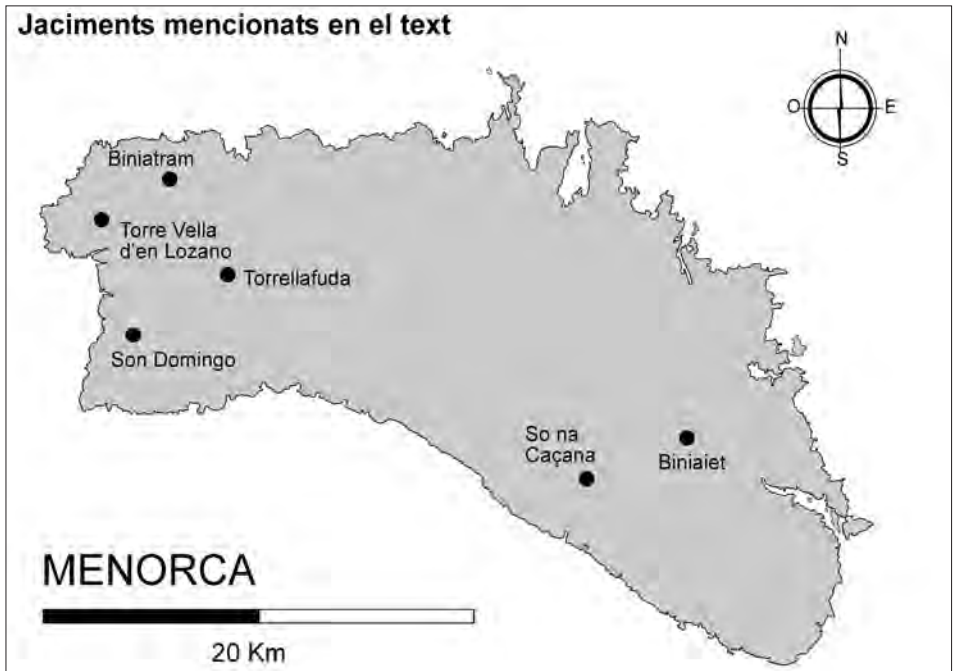

Fig. 1

trobat al Santuari talaiòtic de Son Domingo (Ciudadella), concretament a la Tanca des Pou, Pleta des Rebles (SDO-01). La ceràmica és de color grogós i el vernís ataronjat, molt uniforme. Les mides són les que segueixen: diàmetre de la vora: 168 mm; diàmetre de la base: 91 mm; alçada: 32 mm. Es conserva la meitat de la vora i la totalitat de la base, en quatre fragments que en permeten la reconstrucció total. Prop de la vora per la part interna presenta un lleuger solc i, tot emmarcant el fons intern, un doble solc paral·lel que tanca un fris circular de trets perpendiculars i paral·lels fets amb rodeta. Pel que fa a la seva tipologia, el plat és una variant de la forma *Conspectus* 1.1¹, Goudineau 1², una de les més primerenques de la sigillata de tipus itàlic que es data a Bolsena i Magdalensberg entre el 40-15 a.C. i que es troba prou ben representada als campaments del *limes* germànic i a la Mediterrània central i occidental. Finalment, presenta un segell central rectangular de 10 × 9 mm i, al cercle intern de la base (una mica descentrat), un esgrafiat de 28 mm de llargada i 7 mm d'alçada (fig. 2).

Pel que fa al segell, es distribueix en dues línies amb les abreviacions del *praenomen* i *nomen* a sobre i el *cognomen* a sota, amb la lectura següent:

1. E. ETTLINGER, B. HEDINGER, B. HOFFMANN *et alii*, *Conspectus Formarum Terrae Sigillatae Italico Modo Confectae* (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik 10), Bonn 2002.

2. CH. GOUDINEAU, *La céramique arétine lisse. Fouilles de l'École Française de Rome à Bolsena (Poggio Moscini), 1962-1967* (Mélanges d'Archéologie et d'Histoire 6), Paris 1968.

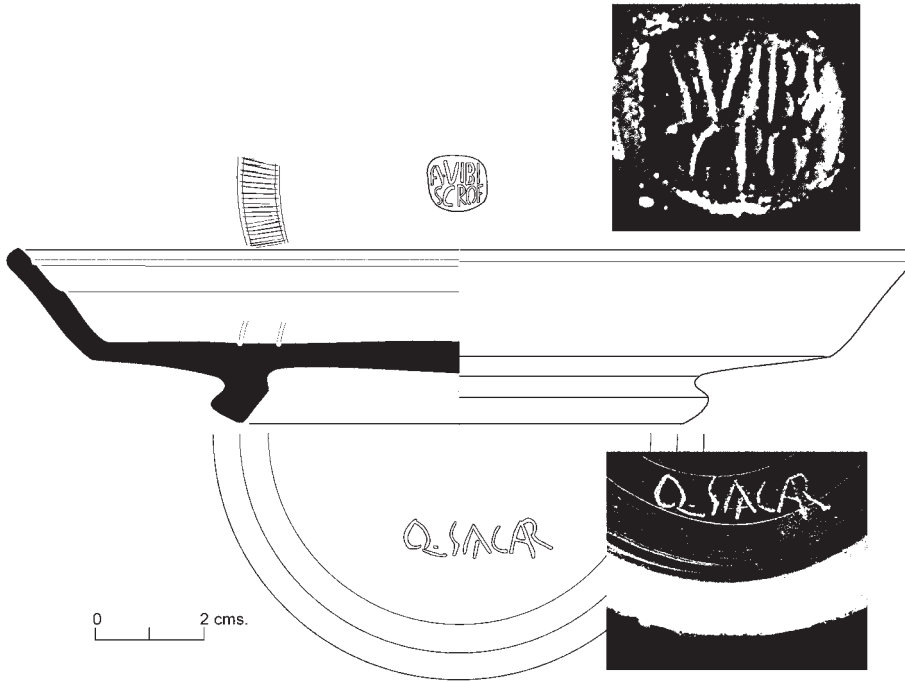

Fig. 2. Plat de sigillata itàlica amb segell d'A. Vibius Scrofula i esgrafiat de Q. Sacar. Fotografia de Joan C. de Nicolás feta amb autorització dels propietaris abans de ser dipositat al Museu Municipal de Ciutadella

A. VIBI
SCROF

Tot plegat ens remet als obradors d'A. *Vibius Scrofula* (CVA-2327),³ reconegut terrissaire d'Arezzo actiu en la primera meitat del principat d'August. Al repertori d'Oxé i Comfort es mencionen 60 segells amb el tria nomina complet, a més dels que esmenten la participació del seu esclau Diomedes. Els seus productes han aparegut a les províncies danubianes, Germània, el conjunt de la Gàl·lia i Àfrica, a part d'Hispània, on s'han documentat a la faixa mediterrània (Empúries, *Baetulo*, Tarragona, Sagunt), a l'interior (*Celsa* i *Arcobriga*) i, puntualment, fins i tot a la Lanzada (Moaña, Pontevedra)⁴. Per a les Illes Balears Orfila i Roca⁵ inclouen els

3. A. OXÉ; H. COMFORT; P.M. KENRICK, *Corpus vasorum Arretinorum: A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata* (Antiquitas. Reihe 3, Abhandlungen zur vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial-romischen Archäologie 41), Habelt, Bonn, 2000, pp. 479.

4. M. BELTRÁN LLORIS, *Guía de la cerámica romana*, Zaragoza 1990, p. 71.

5. M. ORFILA PONS, M. ROCA ROUMENS, «Sigillées importées (sud gauloise et italique) aux Baléares:

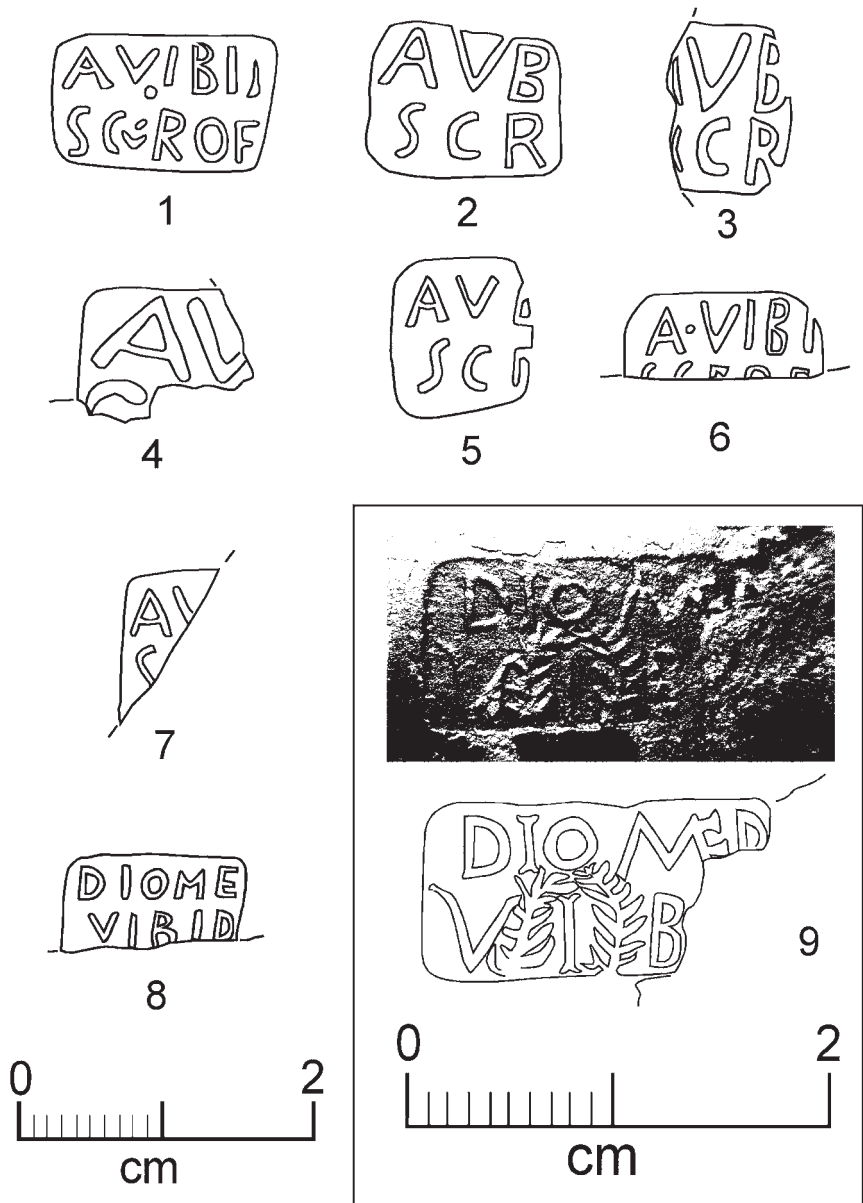

Fig. 3. Segells menorquins d'A. Vibius Scrofula i el seu esclau Diomedes: radials de Biniatram, Ciutadella (1 i 2), radials de Torrellafuda, Ciutadella (3 i 4), central de Torre Vella d'en Lozano, Ciutadella (5), centrals de Torrellafuda, Ciutadella (6 i 7) i radials de Torre Vella d'en Lozano, Ciutadella i de Sona Caçana, Alaior (8 i 9). Dibuixos i fotografies de Joan C. de Nicolás fetes amb autorització dels respectius propietaris

tallers aretins com els més importants, tot citant el present, i en relació a Menorca també en deixa constància Nicolás⁶.

Pel que fa a Menorca, no és el primer cas de terra sigillata sortit de l'obrador d'A. *Vibius Scrofula*. S'han trobat dos segells radials procedents de Biniatram i altres dos també radials de Torrellafuda, a més d'un segell central localitzat a Torre Vella d'en Lozano i altres dos a Torrellafuda, tots aquets jaciments són del terme municipal de Ciutadella. Finalment, s'hi han d'afegir dos segells radials de l'esclau de *Vibius*, Diomedes (DIOMED / VIB) procedents de Torre Vella d'en Lozano (Ciutadella) i So na Caçana (Alaior). Totes aquestes peces es troben dipositades a diverses col·leccions particulars de Ciutadella i Maó (fig. 3).

Quant a l'esgrafiament, presenta unes grafies cursives força acurades, malgrat la rectitud imposada pel suport, palesa a S, amb trets propis de la seva època, com l'apèndix horitzontal de la Q, notablement allargat. La primera A presenta el traç central vertical en lloc d'horitzontal. Finalment, A i R finals presenten lligadura. Així, doncs la nostra lectura és:

Q(uintus) Sacar

Hi trobem un *nomen*, *Sacar*, d'origen púnic⁷ amb el *praenomen* llatí *Quintus*, típicament abreuiat amb la inicial. En llatí hi ha un paral·lel per al *nomen* a CIL VIII, 247000, provinent de Cartago, amb la forma *Saccar*. Pel que fa a aquest antropònim, el més segur és que es tracti d'un hipocorístic del fenici *ZKRBʿ[ʿL]* (KAI 22), púnic *SKRBʿL* (CIS 1218, 1354.2 i 2871.4), documentat en fenici *ZKR* (Levy SG 28) i en púnic *SKR* (CIS 3751.4)⁸, amb nombrosos paral·lels en altres llengües semítiques⁹. La forma originària, doncs, fóra un típic teofòric verb-subjecte, l'ordre més freqüent en aquesta llengua, que significaria 'Baʿal (em) recordà'. Per tant, la forma aquí present manté la part verbal de l'antropònim originari que remet al verb *ZKR*.

Aquest antropònim deu remetre al propietari del plat i possiblement al titular de l'ofrena feta al santuari de Son Domingo, que es pot datar cap al canvi d'era o potser un poc abans. El que és clar és que va fer servir una peça de vaixel·la que en aquells moments era innovadora i d'un cert luxe. El fet que mostri un nom d'origen púnic llatinitzat mitjançant el *praenomen* pot suggerir l'existència d'un individu o una comunitat d'arrels semítiques integrat o integrada en la cultura talaiòtica ja

problèmes de commercialisation et de diffusion», a *SFÉCAG. Actes du Congrès de Caen*, Marseille 1987, pp. 127-129.

6. J.C. de NICOLÁS, «Romanización de Menorca», a J. MASCARÓ PASARIUS (ed.), *Geografía e Historia de Menorca*, IV, Ciutadella 1983, pp. 271 i 283.

7. En aquest punt volem testimoniar l'atenció de Diego Corral Valera qui ha fonamentat a bastament unes primeres hipòtesis de treball *studio et amore*. Serveixi aquesta nota per a deixar constància d'aquest agraiment.

8. La recopilació de testimonis no és exhaustiva.

9. F.L. BENZ, *Personal Names in the Phoenician and Punic Inscriptions*, Roma 1872, pp. 235.

residual respecte al procés de romanització. D'altra banda, també es pot posar en relació amb la continuïtat de cultes púnics sincretitzats amb els locals, fenomen que Nicolás¹⁰ s'ha plantejat en relació als santuaris amb taula de Torralba d'en Salord i So na Caçana (ambdós a Alaior), de Trepucó i Sa Torreta de Tramuntana (Maó).

Arribats a aquest punt sols ens resta fer algunes anotacions al jaciment de procedència d'aquest plat. Es localitza a l'entorn de les cases de s'Alquerieta Vella, però dintre de la propietat de Son Domingo. És una zona arqueològica d'uns 2.000 m², que s'ha de definir com un assentament rural de la cultura talaiòtica amb evidències de cultura material púnica, romana i medieval. Hi ha un possible talaiot reutilitzat com a plataforma auxiliar d'una bateria d'artilleria antiaèria de la Guerra Civil i hi queden restes molt degradades d'un possible santuari talaiòtic sense taula. L'esmentat santuari, segons les dades obtingudes, tenia una planta aproximadament rectangular amb algunes columnes exemptes, semblant als característics santuaris talaiòtics de la veïna Mallorca.

Una gran quantitat d'objectes arqueològics procedents del lloc, desafortunadament descontextualitzats, estan dipositats al Museu Municipal de Ciutadella, els quals conformen una part important de les col·leccions. Entre aquests objectes cal esmentar, a més de diverses ceràmiques singulars, una notable representació de ceràmiques talaiòtiques, particularment els anomenats vasos de fons alt amb ornamentació gravada i altres gots troncocònics amb pintura vermella de tipus geomètric, diversos fragments de vasos grecs de figures roges i un conjunt de pàteres àtiques de vernís negre amb decoració estampada i sovint amb esgrafiats. Destaquen també les col·leccions de plats i altres peces de ceràmica campaniana dels tipus A i B, vaixel·la púnico-ebusitana i ibèrica de pasta grisa, a més d'una petita mostra de sigillates itàliques i sud-gàl·liques, una bona representació de parets fines tardo-republicanes i alt-imperials i de llànties, algunes de les quals s'han d'ubicar cronològicament en el Baix-Imperi. Tot plegat és en molt bon estat de conservació, tal com es pot comprovar a l'exposició pública del museu. Per les característiques formals d'aquestes peces exposades i la cinquantena de peces publicades,¹¹ és palès el caràcter cultural del jaciment i la continuïtat de les ofrenes al santuari com a mínim entre el segle IV a.C. i el segle IV d.C., amb diferents graus d'intensitat, però amb una activitat més gran en època tardo-republicana.

10. J.C. de NICOLÁS, «Aproximación a los cultos púnicos en las taules menorquinas», a *Homenatge a Lluís Plantalamor i Massanet*, en premsa.

11. Tot i així, és difícil trobar mencions d'aquest jaciment. A la guia del Museu de Ciutadella, per exemple, no apareix la procedència dels objectes publicats que tenen aquest mateix origen (A. CAMPS EXTREMERA, H. SINTES PONS (coord.), *Museu Municipal de Ciutadella. Bastió de sa Font*, Ciutadella 1997, números 76-84, 91 i 93), mentre que a A. CAMPS EXTREMERA (coord.), *La història de Ciutadella de Menorca a través dels fons ceràmics del Museu Municipal de Ciutadella*, Ciutadella 2000, números 8-10, 12, 14-20, 22-28, 30-55, 65 i 72, hi és esmentat amb la críptica procedència «Poblat del terme municipal de Ciutadella de Menorca». Volem agrair des d'aquí a Antoni Camps i Extremera director del Museu Municipal de Ciutadella, el vistiplau per a l'estudi d'aquesta i altres peces excepcionals dipositades a l'esmentat museu.

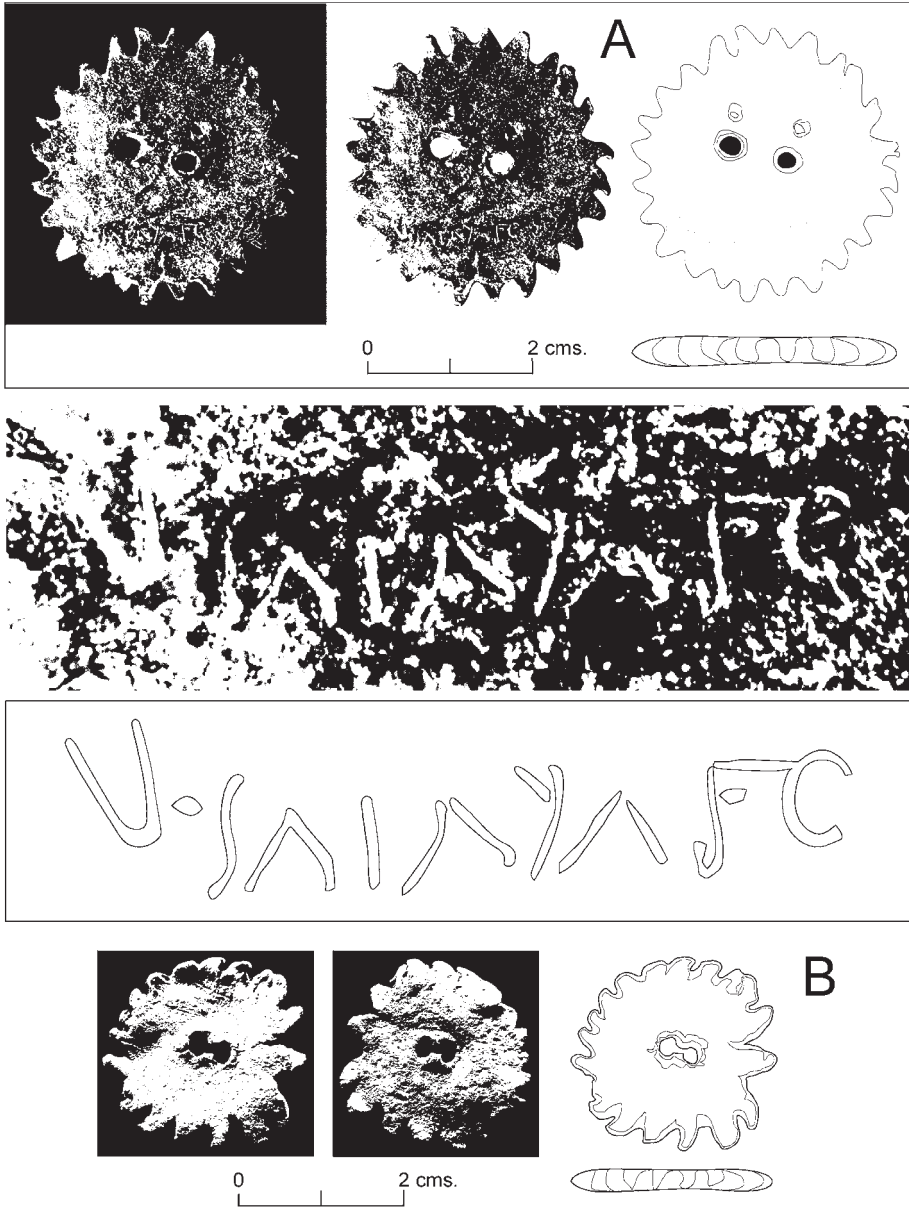

Fig. 4

2. Aplic crestat de Torrellafuda (Ciutadella)

Objecte de bronze circular i pla amb la vora crestada, amb una doble perforació gairebé central que probablement allotjava un rebló per a fixar l'objecte a algun altre objecte o material (fig. 4 A). Presenta una inscripció a una de les cares amb un antropònim. Les mides de la peça són: 32-33 mm de diàmetre, 3 mm de gruix. La inscripció, per la seva banda, fa 16 mm de llarg i les lletres 2,5 mm d'alçada, aproximadament. Es conserva en una col·lecció particular.

Fou una troballa superficial a la zona arqueològica de Torrellafuda (Ciutadella), un dels poblats talaiòtics més extensos i complets del sector occidental de l'illa, que disposa d'un gran talaiot, un santuari amb taula de grans proporcions, diverses unitats domèstiques que mai no han estat excavades i uns quants hipogeus, un dels quals conserva interessants inscripcions llatines. Hi ha un tram de murada que sembla disposar de torres afegides, a més de porteres, que remetent a una fortificació de l'emplaçament. Possiblement aquest sigui un dels assentaments que mostren en superfície més evidències d'una intensa romanització.

L'esgrafiat, encara que de lectura senzilla, és molt singular per l'orientació de les grafies:

C(aius) Fuluius V.

Així, doncs, s'ha de llegir de dreta a esquerra i, a més a més, el *nomen Fuluius* (llevat de la primera lletra) presenta les grafies capgirades. Malgrat tot, tant cap per amunt com cap per avall, les grafies com a tals mantenen el sentit de lectura d'esquerra a dreta. Pel que fa a la primera lletra en el sentit de la lectura, es podria pensar que es tracta d'una Q per la fotografia, però el suposat apèndix, significament més fi que la resta d'incisions, sembla quelcom propi del suport.

És clarament un *tria nomina* absolutament llatí. Tanmateix, el més probable és que siguem davant d'un llibert, d'aquí el *praenomen* i *nomen*, mantenint com a *cognomen* l'antic nom. Tanmateix, malgrat algunes possibilitats, difícilment podrem desenvolupar aquesta darrera abreviatura sense més documentació. El *nomen Fuluius* es documenta gairebé per tota Hispània, amb especial presència a la Bètica i tot el terç oriental de la Península Ibèrica.

Pel que fa a la natura de l'objecte, no és fàcil de determinar. L'únic paral·lel aproximat que hem pogut trobar és un altre objecte semblant també de procedència menorquina, encara que de plom i anepigràfic (fig. 4 B). Les dimensions són semblants, 26-28 mm de diàmetre, i 2,2 mm de gruix, i pesa 6,93 g. Va ésser localitzat en superfície al gran poblament talaiòtic, també fortificat, de Biniaiet (Maó), que presenta un notable conjunt de cases talaiòtiques. Actualment es conserva en mans privades, però ens han informat que properament serà donat al Museu de Menorca.

Es poden trobar semblances formals en alguns aplics ornamentals de guarniments de cavalleria o de mobiliari domèstic a diferents indrets del món romà, amb un ample abast cronològic. Tanmateix, l'objecte més semblant que hem pogut localitzar fora de Menorca és una peça (DSQ-4002, 4)¹² trobada al jaciment de Lautagne Nord (Valence, França).

12. Vegeu-ne la fitxa a l'enllaç següent: <http://artefacts.mom.fr/fr/result.php?id=DSQ-4001&find=DSQ&pagenum=1&caffmode=vign>